

Юрій Ніколаєць

НІМЕЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Визначено характер та зміст наукових пошуків, автори яких висвітлювали долю німецького населення в Україні у роки Другої світової війни. Показано специфіку висвітлення дослідниками змін поселенської структури німецького населення України у роки війни. Здійснений компаративний аналіз втрат німецького населення України порівняно з іншими представниками національних меншин у роки Другої світової війни. Проаналізовано висвітлення науковцями ролі і місця фольксдойче у планах війни Німеччини проти СРСР.

Ключові слова: німці, фольксдойче, Україна, дискурс, етнополітика, етнопрактика, національні меншини, колабораціонізм.

Nikolaets Yu. German people in Ukraine during World War II: scientific discourse. *The character and content of the scientific searches whose authors highlighted the fate of the German population*

Ніколаєць Юрій Олексійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

in Ukraine during the World War II was defined. The specificity of the highlighting of the researchers the changes of the German population settling structure of Ukraine during war years was showed. Comparative analysis of German population losses in Ukraine compared to other representatives of national minorities in the World War II. The article analyzes the coverage of the role and place of Volksdeutsche in the plans of the German war against the USSR.

Key words: *German, Volksdeutsche, Ukraine, discourse, ethnopolitics, ethno-practice, national minorities, collaborationism.*

Постановка проблеми. Дослідження історії Другої світової війни у СРСР здійснювалося переважно на основі аналізу подій на фронтах, через призму дипломатичної боротьби або ж у контексті забезпечення армій воюючих сторін бойовою технікою, військовим спорядженням, продовольством тощо. Особливістю радянської історіографії історії війни був чіткий поділ її учасників на «своїх» та «чужих». Проте поступово після розпаду СРСР в умовах «архівної революції» постала так звана суб'єктивна історія. У рамках її дослідження науковці визначали чинники, що впливали на мотивацію тих чи інших вчинків, долі людей у ті важкі роки. Поряд з тим після відновлення української державності викристалізувався й україноцентричний дискурс історії Другої світової війни. Багато в чому він ніс на собі відбиток посилення уваги до суб'єктивної історії.

У центрі уваги українських науковців постала історія населення України, вплив економічних, соціальних, етнополітичних факторів і державної політики у сфері релігії на ставлення різних верств населення до участі у бойових діях. Розрив із радянською глорифікованою схемою війни відбувався поряд зі становленням та розвитком україноцентризму. Наукові пошуки у царині суб'єктивної історії та відмова від радянської «державницької» лінії вивчення подій минулого визначили й актуальність дослідження історії населення України через призму його поліетнічного складу. Поступово з'явилися студії, автори яких висвітлювали події Другої світової війни у контексті їх впливу на долю різних етнічних груп, які жили на українських землях.

Історія німецького населення України поряд з історією поляків, угорців, болгар, кримських татар тощо привертала все більшу увагу дослідників, що дозволило сформуванню відповідного наукового дискурсу. Аналіз такого дискурсу із визначенням генеральних топіків важливий в умовах, коли пам'ять про війну використовується задля реалізації неоімперських проєктів, спрямованих як проти територіальної цілісності України, так і на її руйнування як держави.

Пам'ять про Другу світову війну все більше розколює пострадянський простір. На відміну від Російської Федерації, де така пам'ять конструюється з метою монополізації Перемоги та сакралізації її символу із «героїзацією» своїх та «демонізацією» ворогів, в Україні поступово формується ставлення до війни передусім як до трагедії всього людства. У цьому контексті дослідження історії німецького населення України в роки Другої світової війни виступило одним із засобів подолання сформованого радянською пропагандою стереотипу сприйняття німців як «фашистів». Крім того, об'єктивні наукові пошуки у цій царині дозволяють протистояти спробам реабілітації сталінізму із «виправданням» рішень радянської верхівки про депортацію цілих народів начебто на підставі «їх готовності до співробітництва із окупантами». У свою чергу, аналіз наукового дискурсу про німецьке населення України в роки Другої світової війни дозволяє виокремити проблеми, які ще не знайшли висвітлення у наукових працях або потребують більшої уваги науковців.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти проблеми представлені у публікаціях А. Айсфельда, С. Бобильової, М. Бухсвайлера, В. Васильчука, В. Клеца, М. Коваля, В. Мартиненка, П. Медведка, Л. Радченко, Я. Радченко, О. Рафальського, М. Панчука, О. Соловйова, Е. Фелькль, І. Фляйшхауер, Б. Чирка та ін.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна спричинила величезні людські жертви та матеріальні втрати, а також масштабні переміщення населення, які суттєво змінили етносоціальну структуру усіх регіонів. Більшість науковців сходяться на думці, що доля представників національних меншин, у тому числі й німецького населення України, багато в чому залежала від етнополітичних практик воюючих сторін, характеру етнополітич-

ного менеджменту, специфіки міжетнічної взаємодії та етнокультурних процесів передусім на землях, де розгорнулося збройне протистояння. Відповідно, така залежність зумовлювала й специфіку аналізу науковцями історії німецького населення України в роки війни. А залежність його долі від позиції сильніших суб'єктів міжнародної політики багато в чому визначала оціночні аспекти наукових досліджень.

Наукові студії з історії німців України у роки Другої світової війни являють собою переважно дослідження змін поселенської структури німецького населення (насамперед депортацій), а також спроби висвітлення ставлення до осіб німецького походження з боку владних структур у роки окупації та відновлення радянської влади. Наукові праці містять аналіз переселення німців з території західноукраїнських областей до Німеччини на початку війни, депортацій німців з УРСР до східних районів СРСР у 1941 р. після нападу Німеччини, а також переміщення етнічних німців для створення поселень «Хегенвальд» у південній частині Житомирської області та «Ферстенштадт» у північній частині Вінницької області.

Кількісний аналіз змін поселенської структури німецького населення України, здійснений А. Айсфельдом, В. Кубійовичем, В. Клецом, В. Мартиненком, Б. Чирком та ін. науковцями, переважно базується на зіставленні довоєнних даних про кількість населення із матеріалами, де містилась інформація про планові та фактичні показники кількості добровільних мігрантів чи депортованих осіб. Такими матеріалами є дані переписів населення, відомості переселенських комісій, правоохоронних органів або спецслужб. Для відтворення умов переселення вітчизняні науковці використовують як дані статистики, так і спогади сучасників.

За даними В. Кубійовича, на 1 січня 1939 р. на території Львівського, Станіславського та Тарнопільського воєводств Польської республіки проживало 5824100 осіб, з яких близько 40 тис. німців [25, с.12]. Поразка Польщі на початку Другої світової війни і поділ її земель між Німеччиною та СРСР зумовили посилення міграції населення. На основі радянсько-німецької угоди 28 вересня 1939 р. і договору про добровільне переселення, підписаного 16 листопада 1939 р. у Москві, українці, білоруси та росіяни, що жили у Генеральній губернії, могли переселитися до СРСР, а

німці, які жили у східній частині колишньої Польщі, – переїхати до Німеччини.

Кількість німців, які переїхали до Німеччини, на переконання В. Кубійовича, точно визначити практично неможливо. Справа в тому, що за мовчазної згоди німецьких переселенських комісій у Галичині та Волині українці, які прагнули виїхати до Генеральної губернії, видавали себе за німців і тим самим отримували можливість змінити місце проживання [26, с. 182].

Німці, які раніше жили на території Польщі, розчленованої у вересні 1939 р. тоталітарними режимами, розглядалися радянськими владними структурами не тільки як «німецьке населення», але й як колишні громадяни країни, що належала до «буржуазного», «імперіалістичного» світу. Це, на думку Б. Чирка, викликало у представників радянсько-партійного апарату, НКВС та інших державних структур прагнення будь-якими методами «присікти» гіпотетично уявлену можливість здійснення з боку етнічних німців «антирадянської» та «шпигунської» діяльності [51, с. 85]. А. Айсфельд та В. Мартиненко пояснювали таке становище формуванням у свідомості партійного керівництва та працівників НКВС ще під час передвоєнних репресій стійкого «образу ворога» щодо німецьких колоністів. Дослідники наголошували, що навіть тимчасова, на перший погляд, відлига у німецько-радянських стосунках після підписання 23 серпня 1939 р. пакту Молотова–Ріббентропа жодним чином не вплинула на становище представників німецької етнічної спільноти в СРСР [3, с. 602].

Саме у контексті аналізу наслідків підписання пакту Молотова–Ріббентропа І. Дробот, В. Кучер, П. Чернега [49], М. Коваль [22], В. Кубійович [26], М. Панчук, Л. Польовий [32], Л. Рябошапко [40; 41; 42; 43], А. Трубайчук [47; 48] та ін. висвітлювали переселення німців на контрольовані Німеччиною території відповідно до радянсько-німецьких домовленостей. Характер таких домовленостей М. Панчук визначав як аморальний, наголошуючи, що вони свідчили про нехтування декларованих принципів зовнішньої політики [31].

Союзницькі стосунки між СРСР та Німеччиною на початку Другої світової війни були обумовлені їх обоюстороннім прагненням поділу світу на свою користь. У ході реалізації визначених

завдань ці країни нехтували моральними принципами та територіальним поділом, сформованими версальськими домовленостями. Вимоги СРСР щодо переділу сфер впливу у Європі чітко визначили позицію Сталіна. Було очевидно, що принцип самовизначення не мав жодного відношення до зовнішньополітичної стратегії Радянського Союзу. На думку Г. Кіссінджера, Сталін, не вагаючись, анексував би території, населені не росіянами, аби був упевнений у невтручанні Німеччини [18, с. 363].

Саме позиція керівництва Німеччини, як відзначав Б. Чирко, дозволила частині німців, які жили на території Галичини, переселитися на німецькі землі або території, що контролювалися цією державою. А тих німців, яких за різних обставин не прийняла німецька сторона, відправляли до східних районів СРСР. Це, на його думку, доводило, що органи радянської влади розглядали німців як представників «шкідницької нації» [50, с. 51; 51, с. 85].

Характеризуючи становище населення Західної України на початку Другої світової війни, О. Гайдай, Б. Хаварівський та В. Ханас відзначали, що з приєднанням до СРСР мешканці цієї території мали б стати радянськими громадянами. Проте поляки вважали їх громадянами Польщі, а німці унаслідок перебування Галичини до Першої світової війни у складі Австро-Угорської імперії мали також певні підстави вважати їх своїми підданими. А будь-яке відхилення від офіційної державної політики кожна з держав розцінювала як колабораціонізм [12, с. 5]. Виходячи з цього, можна стверджувати, що німці, які проживали на початку війни на українських землях, стали заручниками реалізації планів воюючих сторін.

Німецько-радянська війна суттєво ускладнила становище німецького населення України. Попри обмеження деяких громадянських і політичних прав у різних країнах, які брали участь у Другій світовій війні, у СРСР набули поширення превентивні репресивні заходи із порушенням карно-процесуального кодексу. Автори колективної монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси» дійшли висновку, що переважна більшість населення радянської країни «із розумінням» ставилася до жорстких заходів влади щодо підвищення режиму суворості, навіть і до тих, котрі межували з терором [33, с. 679].

У міру просування частин вермахту та його союзників углиб України керівництво Радянського Союзу вдавалося до все більш жорстоких заходів проти німецького населення. Репресії та депортації німців України на початку війни вітчизняні науковці почали досліджувати протягом 1990-х років. Більше уваги приділяли висвітленню депортацій на території Кримського півострова і дещо менше – вивченню примусового переселення східних районів СРСР. На основі аналізу архівних джерел І. Білас, М. Бугай, М. Коваль, П. Медведок та ін. прагнули визначити кількість заарештованих чи депортованих німців, проаналізувати нормативні документи, пов'язані із насильницьким переселенням, висвітлити настрої населення України в роки війни [5; 9; 11; 23, с. 15–28; 30]. Проте найбільш ґрунтовно арешти соціально небезпечних елементів і мобілізацію у трудові колони проаналізували на початку 2000-х років А. Айсфельд та В. Мартиненко [3, с. 602–605].

Дослідниками було визначено основні засоби здійснення депортацій, механізм втілення у життя репресій із порівнянням їх перебігу у довоєнні роки та під час ведення бойових дій. Науковці також дійшли висновку, що депортації воєнного часу і їхній вплив на етнополітичну ситуацію в Криму слід оцінювати у контексті депортаційної політики радянського керівництва, що здійснювалася і до війни. Водночас депортації німецького населення мали дещо інше забарвлення порівняно із примусовими переселеннями представників інших націй. Довоєнні депортації німців стали прообразом депортацій цілих народів, що були здійснені за ініціативи радянського керівництва в роки німецько-радянської війни.

Дії радянського режиму стосовно «ворожих націй» у роки Другої світової війни у деяких дослідженнях називають «етноцидом», хоча частина науковців не погоджується із доцільністю використання цього терміна. Поступово у наукових дослідженнях суцільне виселення німецького населення Кримської АРСР до Орджонікідзевського краю почали характеризувати як «етнічні чистки» [24, с. 10].

Оцінюючи трагедію німецького населення, яке проживало в СРСР, російські вчені цілком слушно відзначили, що нічого подібного стосовно росіян у Німеччині не було. Російські емігранти і далі спокійно жили у своїх будинках як у Німеччині, так і в краї-

нах, що потрапили під владу III Рейху. Тому, згідно із твердженням російських науковців, у «расовій нацистській державі людям із російською кров'ю жити виявилось суттєво легше, ніж у інтернаціональній радянській людям з німецькою кров'ю» [17, с. 130].

На думку українських дослідників, депортацію німецького населення на початку війни можна розглядати також як зміну курсу радянської верхівки у етнополітиці. Хоча депортація німців мала вигляд воєнної акції (так, наприклад, японці, які проживали на Гавайських островах, після нападу Японії на Перл-Харбор були переважно ув'язнені у таборах), але висунення звинувачення всім представникам певної нації ставила такі дії радянського керівництва не лише поза межі довоєнних депортацій, а й поза межі марксистсько-ленінського вчення. Сталін продемонстрував вищість національних пріоритетів за соціальні чи класові. Таке рішення зайвий раз підтверджує твердження О. Рафальського про те, що пріоритетними причинами Другої світової війни були саме національні проблеми [38, с. 196].

Обґрунтування депортацій за національною ознакою являло собою одну з масштабних маніпуляцій етнічними цінностями та історичною пам'яттю, які так часто використовувалися під час війни для мобілізації населення, а також після її завершення з метою формування бажаного ставлення до бойових дій. Депортація німецького населення за національною ознакою стала важливим кроком на шляху подальшої консолідації населення СРСР у війні проти Німеччини та її союзників передусім на основі панславізму. Така депортація також підкреслювала відмову від політики загравання із окремими національними меншинами і свідчила про започаткування курсу на створення так званої «нової історичної спільності» – радянського народу.

Протягом 1990-х років в українському науковому дискурсі переважала теза про те, що все німецьке населення УРСР було депортоване на початку війни. Проте найбільш достовірним таке твердження видається стосовно долі німецького населення Криму, а не України в цілому. У наукових колах кількість депортованих із Криму німців була оцінена у 50–53 тис. осіб. Подібні оцінки кількості примусово виселених із території півострова німців В. Клец моти-ував даними Всесоюзного перепису населення 1939 р., згідно з яким

німців у Криму нараховувалося 51299 осіб [21, с. 130]. Водночас у дослідженні «Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект» називалася й цифра 65 тис. осіб [29, с. 191]. Такими були наслідки виконання наказу про виселення німецького населення, який Сталін віддав Берії (існує версія, за якою Сталін наказав виселити німецьке населення «із тріском» [8, с. 118–119]).

Але якщо з Криму практично всіх німців депортували, то повне виселення німців з інших територій України здійснити не вдалося. Так, А. Айсфельд вказував, що на момент утворення Рейхскомісаріату «Україна» на його території проживали близько 163 тис. німців. Свій висновок він підтверджував даними Житомирського, Київського, Луцького, Дніпропетровського, Миколаївського генерал-комісаріатів та даними про кількість німецького населення Мелітополя [1, с. 338].

В. Клец на основі аналізу архівних матеріалів дійшов висновку, що на початку німецько-радянської війни з України була депортована лише четверта частина німецького населення. Цей висновок став результатом компаративного аналізу даних радянських передвоєнних переписів, згідно з якими у 1937 р. в Україні проживали 401880 німців, а у 1939 р. – 392458, та матеріалів німецьких джерел, згідно з якими близько 163 тис. німців жили на території Рейхскомісаріату та ще понад 130 тис. німців були мешканцями Трансністрії [21, с. 132].

Українські науковці відзначали, що німецьке населення України активно опиралося примусовому виселенню, за найменшої можливості прагнучи повернутися до рідних осель. Так, для 2500 мешканців менонітських колоній правобережної частини Дніпропетровської області уникнути примусового виселення допомогли частини вермахту, скеровані у цей бік саме з цією метою [28, с. 171].

Загалом можна стверджувати, що результати новітніх досліджень свідчать про провал радянського плану депортації всього німецького населення України. Однак причини цього пов'язані не стільки з опором німецького населення, скільки з дією інших факторів. Найбільш важливим було порівняно швидке просування німецьких військ углиб України, яке як зірвало плани радянського керівництва щодо здійснення евакуації, так і плани з депортації. Іншим

вагомим фактором було ставлення частини відповідальних працівників, які мали здійснювати депортацію, до виконання наказу.

Серед архівних матеріалів збереглося багато свідчень того, що значна частина населення України чекала німецький вермахт з надією на ліквідацію колгоспів, пам'ятаючи про голодомор та репресії радянського режиму. Багато мешканців України мали надію на те, що за німецького панування не буде гірше жити, аніж за більшовиків [61, арк. 47]. У очах багатьох пересічних людей німецький вермахт у 1941 р. постав як найсильніша армія світу. Для них найголовнішим було не те, скільки сил віддано боротьбі, а те, хто все-таки переможе у кінцевому рахунку. За словами підполковника З. Богатиря, який був комісаром партизанського з'єднання генерал-майора Сабурова, багато українських селян, вважаючи після поразки радянських військ під Києвом, що війна вже програна, навіть відмовлялися годувати радянських бійців, які намагалися пробитися з оточення до своїх частин [62, арк. 22–23]. А за визнанням Д. Коротченка, наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. більшість населення не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалася різними способами пристосуватися до окупаційного режиму [59, арк. 28–29]. До рідних сіл в Україні повернулася частина бійців Червоної Армії, які потрапили в оточення, а також ті, хто за різних причин уникнув мобілізації. Багато комуністів та комсомольців також залишилися на окупованій території: декого не змогли вивезти, а інші й не бажали виїжджати. Згідно із даними спеціальної комісії з історії війни, яка працювала у вітчизняних архівах, унаслідок різних форм дезертирства, через недбалість військкоматів та з інших причин на окупованій території залишилося більше 5,6 млн військовозобов'язаних [60, арк. 36]. Тому не дивно, що й німецьке населення України опиралося примусовому виселенню, ініційованому радянською владою, та із надією чекало приходу вермахту.

Про те, що частина німецького населення України змогла уникнути депортації на початку німецько-радянської війни, свідчать і масштаби переміщення німців у роки нацистської окупації, що переважно мали на меті створення так званих «зразкових німецьких поселень».

Базовою формою утворення нацистською владою нових німецьких колоній у регіонах компактного проживання українських фольксдойче стали сукупності населених пунктів під назвою «Хегевальди». Переселення з однієї області до іншої мали на меті забезпечити за допомогою фольксдойче охорону залізниць та шосейних шляхів від партизанів. У листопаді 1942 р. на території колишньої Житомирської області були створені 2 «Хегевальди» – на південь від Житомира й у трикутнику Житомир – Коростень – Новоград-Волинський. 23 вересня 1943 року на землях Волині був сформований третій «Хегевальд». Землі на Житомирщині, відведені під «Хегевальди», охоплювали площу розміром 6750 км², з них, відповідно до результатів дослідження І. Іванькова, було виселено до 90% українського населення [14, с. 9]. Проте, як свідчать результати новітніх досліджень, із запланованих 30000 вдалося переселити лише 10178 німців. Компактно розселити їх не вдалося через поразки на фронті. Не вдалося реалізувати й ідею створення у Криму та у нижній течії Дніпра «готської області» (Гоенгау) [3, с. 618].

Частково ці невдачі дослідники пов'язували із плутаниною у вищих ешелонах влади Німеччини щодо визначення органів, які мали здійснювати колонізацію завойованих територій на Сході. З одного боку, існувало почуття глибокої солідарності з німцями за межами Третього Рейху. Проте, з іншого боку, незважаючи на те, що політика німецької колонізації земель України була заздалегідь спланована, на практиці вона втілювалася у життя адміністративними органами різного відомчого підпорядкування. Це призвело до дублювання окремих сфер повноважень та конкуренції між різними відомствами.

Маючи намір завоювати величезні території на Сході, А. Гітлер розглядав ці землі як простір для зростання німецького сільського населення. Україна відповідно до його планів мала б бути найкращим регіоном для розвитку сільського господарства. Слов'янське населення України планувалося частково винищити, а частково депортувати. Генеральний план «Ост» передбачав упродовж 30 років виселити і знищити 31 млн осіб ненімецького походження на території Польщі та західної частини СРСР. На їх місце мали переселити близько 10 млн німців та фольксдойче [29, с. 182].

Багато фольксдойче на початку війни жили у скрутних умовах. О. Іванов та І. Іваньков відзначали, що злидні серед німецьких поселенців досягли катастрофічних масштабів [13, с. 88]. Водночас протягом порівняно короткого проміжку часу окупаційній владі вдалося покращити їхнє матеріальне становище та забезпечити продуктами харчування. І не в останню чергу вдалося досягти цього за рахунок місцевого українського населення. Водночас, як переконливо довели А. Айсфельд та В. Мартиненко, плани Гітлера щодо війни проти СРСР аж ніяк не можна було пояснити передусім його прагненням полегшити долю німців, які проживали в радянській країні. У Генеральному плані «Ост» для них такої ролі не передбачалося [3, с. 595].

Найчастіше серед мотивів співробітництва українських фольксдойче з окупаційною владою науковці називали незадоволення радянською владою, репресії 1930-х років, розкуркулювання селянства, насильницьке насаджування однодумства, створення обстановки тотальної підозри та страху, ліквідацію інтелігенції та атеїстичну політику держави [52, с. 849–853]. В. Клец доповнив перелік таких мотивів ще кількома, а саме: негативне сприйняття рішень про ліквідацію національних, у тому числі й німецьких, адміністративно-територіальних одиниць, прагнення помсти за депортації німецького населення на початку німецько-радянської війни. Дослідник відзначав, що основною причиною співробітництва було прагнення вижити у важких умовах війни. Водночас для німців окупанти були не лише представниками іншої країни, а й одноплемінниками, з якими існували мовні, культурні, а іноді й родинні зв'язки [19, с. 164–165].

У сучасних дослідженнях дещо по-різному ставляться акценти на оцінці співробітництва фольксдойче з окупаційною владою. Відомо, що значна кількість фольксдойче служила у поліції, військах СС, а також у підрозділах вермахту та загонах самооборони. Крім того, на території Рейхскомісаріату «Україна» німці стали основою «Гітлерюгенду» (Deutsche Jugend Ukraine – німецька молодь України). Згадується й факт створення у 1943 р. на Дніпропетровщині кавалерійського полку СС із фольксдойче [44, с. 99]. М. Коваль та П. Медведок стверджували, що до складу сформованого у районі Великого Токмака полку були мобілізовані

1500 фольксдойче [23, с. 23]. О. Соловійов підкреслював, що у разі дійсного існування такого полку він мав би входити до складу 8-ї кавалерійської дивізії СС «Флоріан Гейер» [46, с. 426–433]. У дослідженні В. Мартиненка із посиланням на матеріали фонду кіно-фотодокументів (фонд КМФ-8 містить матеріали німецьких органів влади, що свого часу потрапили до союзників СРСР за антигітлерівською коаліцією, а їх копії на мікрофотоплівках були передані до архіву) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України стверджувалося про примусове формування чотирьох кавалерійських ескадронів весною 1942 р. з молоді молочанських колоній Запорізької області [28, с. 173].

А. Бістрікер наголошував, що всі фольксдойче опинилися під суворим наглядом націонал-соціалістичних організацій, а надання статусу фольксдойче залежало від органів СС [6, с. 154–169]. При тому молоді фольксдойче були зобов'язані стати членами Deutsche Jugend Ukraine (хоча, як відзначав О. Соловійов, ця організація діяла не у всіх областях України [45, с. 120–132]), а всі сфери діяльності фольксдойче мали перебувати під керівництвом Націонал-соціалістичної партії Німеччини. Водночас, проблема стосунків між фольксдойче та націонал-соціалістськими організаціями ще потребує додаткового опрацювання [46, с. 426–433].

Загалом дослідники сходяться на думці, що створити великі збройні формування з етнічних німців, які жили в Україні (те ж саме стосується всіх німців, які жили в СРСР), на зразок Російської визвольної армії, національних, козацьких чи мусульманських частин німецькому командуванню не вдалося, і це характеризує ступінь співробітництва фольксдойче [19, с. 170]. Водночас, В. Мартиненко вказував і на брак чоловіків у багатьох німецьких колоніях в Україні, оскільки значна їх частина ще у 1941 р. була мобілізована до будівельних батальйонів, а багато з тих, хто залишився, потрібні були для роботи в адміністративних органах [28, с. 173]. У контексті цього видється дещо дивним наголос, який зробив у своїй роботі ««Радянські німці» та інші фольксдойче у військах СС» Р. Пономаренко [35]. Не зрозуміло, чому автор вирішив виділити у назві саме радянських німців, оскільки їм у книзі відведено стільки само місця, скільки й фольксдойче з інших країн Європи [37, с. 18].

Влучна характеристика співробітництва переважної більшості українських фольксдойче з окупаційною владою містилася в одній із доповідей начальника поліції Харкова. У цьому документі відзначалося, що «середній німець згадує про свою національність тільки тоді, коли з цього він може отримати якусь користь чи задоволення (отримати продукти, влаштуватися на роботу). Життя переважної більшості відбувається аналогічно життю за радянської влади» [28, с. 172]. Такий стан речей Л. Радченко, В. Мартиненко та Я. Радченко характеризували як «співіснування етнічних німців з органами фашистської Німеччини» [37, с. 15].

Неоднозначними були й взаємовідносини українського та німецького населення України. Існує маса свідчень про зміну стосунків між німцями та українцями в роки війни, але практично відсутні дані про ворожнечу між ними. Це дало підстави характеризувати зміну таких стосунків як дистанціювання. І таке дистанціювання могло бути спричинене, на думку С. Бобильової, бажанням окупаційної влади надати фольксдойче привілейованого статусу [7, с. 472]. В. Клец стверджував, що поступово німці Рейхскомісаріату «Україна» перетворилися на привілейований стан. Свою думку він мотивував тим, що закони і постанови гебітскомісарів не поширювалися на фольксдойче. Однак, згідно із додатковими роз'яснювальними циркулярами Рейхскомісаріату, фольксдойче користувалися тими самими правами, що й «рейхсдойче» [20, с. 148–152].

Водночас, Л. Радченко, Я. Радченко та В. Мартиненко виступили проти оцінки статусу фольксдойче як «привілейованого» [37, с. 16]. У свою чергу, В. Васильчук відзначав, що фольксдойче хоча й отримали особливий статус, порівняно із рештою населення окупованої території, але мали суттєві проблеми із отриманням «імперського» громадянства. Лише 19 травня 1943 р. Гітлер видав наказ, відповідно до якого іноземці німецького походження, які на момент оприлюднення документа служили у вермахті, військах СС, німецькій поліції чи організації Тодта, отримували німецьке громадянство. Того ж дня була видана постанова «Про поширення німецького громадянства на осіб, внесених у списки осіб німецької національності в Україні» [10, с. 175].

Суперечливість політики німецької влади щодо етнічних німців на окупованих територіях СРСР, на думку А. Айсфельда та В. Мартиненка, не давала підстав твердити про привілейований стан німецького населення України [3, с. 617]. Не маючи вибору, українські німці стали частиною тих людських ресурсів, які були використані політичним і військовим керівництвом Німеччини для досягнення своїх цілей. Воля самих німців відіграла роль лише в тих випадках, коли вона збігалася із призначеною для них роллю. Оцінюючи становище німців України у роки нацистської окупації, А. Айсфельд називав їх «привілейованими жертвами» [2, с. 361–378].

Аналіз використання німецького населення захоплених територій, у тому числі й України, в інтересах III Рейху міститься у дослідженні І. Фляйшхауер, яка докладно висвітлила проблеми управління етнічними німцями на окупованих землях [57]. У дослідженнях німецьких учених А. Айсфельда [53], Г. Біндера [55], М. Бушвейлера [56], І. Фляйшхауер [57], Г. Шаллера [58] переважно на основі вивчення документальних свідчень, що зберігалися у архівах їхньої країни, висвітлена доля німецьких поселень на теренах СРСР, ідеологічне обґрунтування гітлерівської політики стосовно німецьких колоністів, їх реакція на початок німецько-радянської війни. У студіях німецьких учених стверджувалося, що фольксдойче ставилися до вермахту як до армії «визволителів». Водночас відзначалася відсутність єдності у вищих ешелонах влади Німеччини стосовно політики, яку варто проводити стосовно німецького населення на захоплених територіях Радянського Союзу. Саме у цьому ключі оцінювалося й адміністративне переселення, коли з ускладненням для Німеччини ситуації на фронті окупаційна влада вживала заходів з передислокації установ і переселення цивільних із зони німецької військової адміністрації.

Масова евакуація німецького населення, як зазначав Б.Чирко, з території Рейхскомісаріату «Україна» здійснювалася з серпня 1943 р. по травень 1944 р. Евакуація здійснювалася з району Харкова, Миколаєва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя, Кривого Рогу, Мелітополя, Маріуполя та Криму [51, с. 87]. Загальна кількість німців, евакуйованих до кінця березня 1944 р. з Рейхскомісаріату «Україна», за даними А. Айсфельда та В. Мартиненка, становила 116625 осіб. Спочатку основна маса німців опи-

нилася на території Польщі (до 17 липня 1944 р. там перебувало близько 240 тис. німців з Причорномор'я, Східної Волині та Трансністрії. Проте частина з переселенців не змогла залишити територію України, а інші опинилися на території Австрії, Чехословаччини, Румунії, Італії, Югославії), а з початку 1945 р. почався їх виїзд до Німеччини. Проте у Німеччині до них найчастіше ставилися як до чужинців [3, с. 618].

Масштабне переміщення етнічних німців у роки Другої світової війни суттєво вплинуло на поселенську структуру німецького населення України. У науковій літературі містяться переважно оцінки її кількісних змін. Так, у дослідженні І. Іванькова зроблено спробу здійснити компаративний аналіз динаміки кількості німецького населення в Україні у цей період. Дослідник стверджував, що на початку 1940-х рр. німецьке населення в УРСР було зосереджене на території частини Полісся, західної частини Запорізької області, Одещини та Херсонщини. На 1 січня 1939 року кількість німців УРСР становила 392,7 тис. осіб. Після 22 червня 1941 року німецьке населення України скоротилося на 250 тис. осіб через масові депортації фольксдойче сталінським режимом. На початок 1942 р. у межах Рейхскомісаріату «Україна» мешкало 181500 етнічних німців. У другій половині 1941–1942 рр. на землі Рейхскомісаріату «Україна» були переселені німці з Німеччини, а також з деяких окупованих вермахтом країн у кількості близько 45 тис. осіб. Отже, на початку 1943 р. на землях Рейхскомісаріату у 486 населених пунктах мешкало загалом близько 226,5 тис. етнічних німців, які становили близько 1,3% загальної кількості населення [14, с. 14].

Проте П. Рекотов вважав, що на території Рейхскомісаріату «Україна» жило 160–200 тис. фольксдойче [39, с. 92]. М. Полян, переважно на основі аналізу архівних документів і матеріалів зазначав про 330–340 тис. фольксдойче в Україні (з них близько 200 тис. так званих «чорноморських німців», у тому числі 50–60 тис. військовозобов'язаних, які перебували на території Рейхскомісаріату «Україна») [34, с. 98]. Чи не найбільшу цифру назвав А. Пономарьов, який вів мову про 600 тис. німців, які у 1940-х роках жили в Україні [36, с. 150]. Такі розбіжності у підрахунках імовірно можна пояснити тим, що до війни багато осіб німецького

походження у змішаних сім'ях ідентифікували себе представниками інших національностей, а під час окупації побажали скористатися передбаченими для фольксдойче пільгами.

Порівнюючи наведені вище дані про загальну кількість німецького населення в Україні та кількість тих, хто під час відступу вермахту виїхав до Німеччини чи на підконтрольні їй території інших країн Європи, можна стверджувати про велику кількість німців, які за різних причин залишилися. Мотивація ухвалення ними такого рішення практично не досліджена.

Деякі науковці вважають, що німецьке населення України попри збереження національних, побутових, культурно-релігійних, мовних особливостей практично втратило сприйняття Німеччини як Батьківщини. На ментальному рівні територію, де жили німці в Україні, вони сприймали як малу Батьківщину. Німецьке населення України неоднозначно сприймало націонал-соціалістичну ідеологію та не вважало себе відповідальним за злочини нацистів [7, с. 473]. Можливо, на цьому й ґрунтувалося рішення частини німецького населення про те, щоб залишитися на малій Батьківщині навіть незважаючи на потенційну загрозу з боку сталінського режиму. В Україні Червону Армію переважно зустрічали як армію-визволительку. Попри страх перед відновленням репресій були й надії на ліквідацію колгоспної системи і навіть на певну демократизацію суспільства. Але, як виявилось, ці надії були марними, і повоєнні роки стали апофеозом сталінізму. Не обійшла сумна доля і німецьке населення в Україні.

Сучасними науковцями наголошується, що відновлення радянської влади в Україні супроводжувалося новими репресіями і депортаціями фольксдойче, до яких зараховували й представників інших націй, які були одружені з німцями [3, с. 619–625]. Арешти фольксдойче у місцях їх довоєнного проживання тривали багато років, а з весни 1944 р. були поновлені депортації німців з Криму та областей УРСР до східних регіонів СРСР.

Поряд з тим, великого розмаху набула кампанія з репатріації. 4 жовтня 1944 р. РНК СРСР ухвалив рішення про репатріацію до країни радянських громадян. Було утворене Управління Уповноваженого РНК СРСР зі справ репатріації, керівником якого призначили генерал-полковника Ф. Голикова. Саме він у своєму

інтерв'ю кореспонденту ТАРС заявив, що «...Радянська країна пам'ятає і турбується про своїх громадян, які потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті вдома як сини Батьківщини. У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під час окупації, зазнавши німецького насильства та терору, здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть нести відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину» [15, с. 2].

Проте темпи репатріації за зростаючої потреби керівництва СРСР у працівниках не відповідали бажаним. Крім того, СРСР не міг допустити нової масштабної хвилі еміграції, яка б послугувала доведенням небажання значної частини колишніх радянських громадян повертатися. Тому 18 лютого 1945 р. у Ялті домовленостями США, Великобританії та СРСР було закріплено примусовий характер репатріації [27, с. 142]. Це, на думку істориків, вирішило долю багатьох з тих, хто не бажав повертатися до Радянського Союзу. І важливо, що саме німці були виділені з потоку цивільних репатріантів уже на збірно-пересильних пунктах фронтів і звідти надходили партіями до радянських прикордонних перевірочно-фільтраційних таборів [4, с. 79–164; 54, S. 104–181].

Відомо, що на 20 вересня 1945 р. на території України перебувало лише 2214 репатрійованих німців. На переконання заступника наркома–міністра внутрішніх справ СРСР В. Чернишова цих осіб потрібно було переселити до Комі АРСР і Молотовської області [16, с. 76].

Після завершення війни з Німеччиною кількість репатріантів суттєво зросла. Загальну кількість репатрійованих до СРСР німців науковці оцінюють у 245000–250000 осіб, які перебували після завершення війни на території, що контролювалася Радянським Союзом, а також 45000–50000 німців, які перебували на території західних окупаційних зон. Водночас, за твердженням Б.Чирка, точну кількість німців-репатріантів, які повернулися в Україну, встановити не вдалося [51, с. 88].

На переконання багатьох українських та зарубіжних дослідників, фольксдойче опинилися в ситуації, коли їх евакуація до Німеччини, а пізніше репатріація до СРСР стала одним із засобів забезпечення тоталітарних держав трудовими ресурсами.

Висновки. Дискурс-аналіз історії німецького населення України у роки Другої світової війни свідчить про зростання інтересу наукової спільноти до цієї проблеми. Найбільше уваги вітчизняні дослідники приділили аналізу стосунків між фольксдойче та окупаційною владою. Найбільш поширеним серед науковців є твердження про те, що німці України поряд з іншими жителями республіки виявилися жертвами втілення у життя загарбницької політики німецького та радянського тоталітарних режимів. Голодомор 1932–1933 рр., передвоєнні та здійснені на початку війни репресії та депортації за національною ознакою багато в чому визначили ставлення німецького населення УРСР до радянського режиму в роки війни та мотивацію співпраці з окупантами. Водночас потребує більш глибокого вивчення співвідношення ставлення німецького населення до «малої» (України) та «великої» (Німеччини) Батьківщини в роки війни. Низка науковців обґрунтували діаметрально протилежні позиції у цьому питанні.

Недостатньо вивченими виявилися відносини між етнічними німцями та українцями. Визначення характеру зміни таких відносин, як дистанціювання в умовах, коли окупаційна влада намагалася вивищувати фольксдойче, потребує додаткових наукових пошуків, пов'язаних із більш детальним аналізом характеру інтеграції німців у місцевий соціум. Такий аналіз, можливо, дозволить з'ясувати й мотивацію значної частини німецького населення, яке попри загрозу репресій з боку радянської влади відмовилося від виїзду до Німеччини чи контрольованих нею територій.

Науковці справедливо наголошують на тому, що депортації німців в УРСР, здійснені за ініціативи радянського керівництва на початку німецько-радянської війни, поклали початок депортаціям, які мали етнічний характер. Доцільно було б також у контексті цього порівняти масштаби змін поселенської структури німецького населення та інших національних меншин України із визначенням характеру та наслідків таких змін.

Важливим видається й вивчення історії німецького населення України в роки війни у рамках суб'єктивної історії із залученням до аналізу спогадів сучасників тих подій. Виважене поєднання аналізу свідчень очевидців (чим відрізняється німецька історіографія) із аналізом архівних документів та матеріалів (на чому

переважно базується українська та російська історіографія) дозволило б зробити дискурс про етнічних німців в Україні в роки Другої світової війни ще більш продуктивним.

---

1. Айсфельд А. Великая Отечественная война // Немцы России: энциклопедия в 3 т. Т. 1: А–И. Москва: ЭРН, 1999. С. 338.

2. Айсфельд А. Привилегированные жертвы: этнические немцы Украины во время и после Второй мировой войны // Наук. вісник Миколаївського національного ун-ту імені В. О. Сухомлинського [зб. наук. пр.]. Миколаїв : МНУ, 2011. С. 361–378.

3. Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 595–643.

4. Айсфельд А., Мартыненко В. Филтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2010. № 2 (35). С. 79–164.

5. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн.1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 432 с.; Кн. 2. 686 с.

6. Бістрікер А. З. Фольксдойче в Україні у планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Київ, 1999. Вип. 3. С. 154–169.

7. Бобылева С. И. Реконструкция психологического состояния немецкого населения Украины в период фашистской оккупации // Два с половиной века с Россией (к 150-летию начала массового переселения немцев в Россию): Материалы 4-й международной научно-практической конф. Москва, 24–27 августа 2012 г. Москва: МСНК-пресс, 2013. С. 454–473.

8. Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.). Историко-документальная книга о спецвыселении карательными органами СССР немцев – жителей Крымской АССР в годы Великой Отечественной войны. Симферополь: Тарпан, 2002. 160 с.

9. Бугай М. Ф. Депортація населення України (30–50-ті рр.) // Укр. іст. журн. 1990. № 10. С. 32–38.

10. Васильчук В. Німці України під час Другої світової війни // Наук. праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту. Запоріжжя: Просвіта, 2002. Вип. XIV. С. 168–177.

11. Винниченко І. Україна у 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. Київ: Рада, 1994. 126 с.

12. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 112 с.

13. Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Укр. іст. журн. 2005. № 3. С. 83–95.

14. Іваньков І. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. ... дис. канд. іст. наук. Київ, 2007. 18 с.

15. Інтерв'ю Уполномоченого Совнаркома СССР по делам репатриации советских граждан из Германии и оккупированных ею стран генерал-полковника Ф. И. Голикова // Правда. 1944. 11 ноября. С. 2.

16. Йосиф Сталин – Лаврентію Беріи: «Их надо депортировать»: Документи, факти, коментарі. Москва: Дружба народів, 1992. 288 с.

17. История России. XX век. 1894–1939. Москва: Астрель, 2009. 829 с.

18. Кіссінджер Г. Дипломатія. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2018. 864 с.

19. Клец В. К. Идеологический коллаборационизм этнических немцев в СССР в годы Великой Отечественной войны // Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21–23 окт. 2010 г. Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 163–170.

20. Клец В. К. Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области) // Вопросы германской истории. Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений. В 2 т. Днепропетровск: ДГУ, 1998. Т. 1. История. С. 148–152.

21. Клец В. Общее и особенное в переселении немцев в годы Второй мировой войны // Історія німців України. Київ: ІППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 129–137.

22. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ: Інститут історії АН України, 1994. 58 с.

23. Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1992. № 5. С. 15–28.

24. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. док. і матер. Київ: Кліо, 2016. 1092 с.

25. Кубійович В. Етнічні групи Південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939. Вісбаден, 1983. 215 с.

26. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. 664 с.

27. Макар Ю. І., Рудик С. Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни //

Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. Випуск четвертий. Частина II. Чернівці, 1995. С. 141–146.

28. Мартыненко В. Л. К вопросу о характере и причинах сотрудничества этнических немцев с оккупационными властями на Украине в годы Второй мировой войны // Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21–23 окт. 2010 г. Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 171–173.

29. Національні меншини України у ХХ столітті. Політико-правовий аспект. Київ, 2000. 356 с.

30. Ніколаєць Ю. О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). Вінниця: Тезис, 1999. 62 с.

31. Панчук М. І. Повертаючись до вересня 1939-го року // Вільна Україна. 1990. 18 вересня. С. 1–2.

32. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політологічні розвідки. Київ: Парламентське видавництво, 2012. С. 5–18.

33. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.

34. Полян П. М. Советские граждане в рейхе: сколько их было // Социологические исследования. 2002. № 5. С. 995–100.

35. Пономаренко Р. «Советские немцы» и другие фольксдойче в войсках СС. Москва: Яуза-Пресс, 2014. 256 с.

36. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України. Київ: Либідь, 1996. 272 с.

37. Радченко Л. А., Мартыненко В. Л., Радченко Я. Ю. Немецкое население Украины в годы Второй мировой войны в контексте современной украинской историографии // ScienceRise. 2017. № 1. С. 15–20.

38. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.

39. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1997. № 3. С. 90–100.

40. Рябошапко Л. І. Порушення політичних і особистих прав національних меншин Західної України (1939–1941) // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2000. № 2. С. 85–92.

41. Рябошапко Л. І. Реалізація принципів «радянської демократії» щодо національних меншин у Західній Україні (1939–1941) // Вісник Львівського ін-ту внутрішніх справ. 2000. № 1. С. 56–59.

42. Рябошапко Л. І. Депортаційні акції щодо національних меншин Західної України як різновид репресій (1939–1941) // Вісник ун-ту внутрішніх справ. 2000. Вип. 12. Ч. 1. С. 201–204.

43. Рябошапко Л. І. Радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р.: наслідки для національних меншин Західної України (1939–1941) // Вісник Львівського ун-ту. Серія міжнародних відносин. Вип. 2. Львів, 2001. С. 435–437.

44. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах. Москва: Юридическая литература, 1991. 384 с.

45. Соловійов О. В. Діяльність Гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов. Днепропетровск, 2002. С. 120–132.

46. Соловьев А. В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате «Украина» // Ключевые проблемы истории российских немцев: Материалы 10-й международной науч. конф. Москва, 2004. С. 426–433.

47. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів: ХХ сторіччя: Політика в портретах. Київ, 1993. 335 с.

48. Трубайчук А. Друга світова війна: Коротка історія. Київ: Наукова думка, 1995. 192 с.

49. Україна в Другій світовій війні / Дробот І. І., Кучер В. І., Чернега П. М.; Національний педагогічний університет ім. Драгоманова, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ: Школяр, 1998. 122 с.

50. Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнні часи // Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2017. № 1. С. 50–55.

51. Чирко Б. Етнічні німці і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки) // Історія німців України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 74–93.

52. Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. Т. 1. Більше не таємно. Київ, 2008. С. 849–853.

53. Eisfeld A. Die Russlanddeutschen. Mit Beiträgen von Detlef Brandes und Wilhelm Kahl. München, 1992. 252 S.

54. Eisfeld A., Martynenko V. «Filtration und operative Erfassung der ethnischen Deutschen in der Ukraine durch die Organe des Innern und der Staatssicherheit während des Zweiten Weltkrieges und in der Nachkriegszeit»,

Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge, Bd. XXI (2013). S.104–181.

55. Binder H. Aufzeichnungen aus Transnistrien 1942. München, 1999. 121 S.

56. Buchweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? Gerlingen, 1984, 498 S.

57. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart, 1983. 257 S.

58. Schaller H. Der Nationalsozialismus und die slawische Welt. Regensburg, 2002. 320 S.

59. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 22. Спр. 6.

60. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 44.

61. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 9. Спр. 4.

62. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 213.